

UOT 341.231.14**BEYNƏLXALQ HÜQUQ NORMALARININ TƏTBİQİNDƏ
MƏHKƏMƏLƏRİN ROLU**

N.H.MEHDİYEV
Bakı Dövlət Universiteti
novruz_mehdiyev@bk.ru

Məqalədə qeyd edilir ki, dünya dövlətlərinin məhkəmələrinin təcrübəsi göstərir ki, onlar beynəlxalq hüquq normalarını getdikcə daha geniş tətbiq edirlər. Bu isə beynəlxalq integrasiyanın getdikcə daha da dərinləşməsi, beynəlxalq hüququn obyektiv və subyektiv sərhədlərinin genişlənməsi, onun nizamasalma predmetinə əvvəllər milli hüququn nizamasalma predmetinə daxil olan bir sıra sahələrin daxil olması ilə əlaqədardır.

Beynəlxalq öhdəliklərin həcmi və mürəkkəbliyi artır və onların həyata keçirilməsinə dövlət orqanlarının daha geniş dairəsi qarışmalı olur. Dövlət orqanlarının beynəlxalq hüquq normalarının həyata keçirilməsi üzrə təşkili və fəaliyyəti milli hüquqla tənzim olunur. Beynəlxalq hüquqa gəlincə, o bütövlükdə dövlətin üzərinə öhdəlik qoyur. Dövlət isə öz orqanlarının beynəlxalq hüquq normalarının həyata keçirilməsi üçün lazımi tədbirlər görməsini təmin etməlidir.

Açar sözlər: beynəlxalq hüquq normaları, məhkəmə təcrübəsi, beynəlxalq hüquq normalarının məhkəmələr tərəfindən tətbiqi, dövlətdaxili hüquq sistemi, beynəlxalq insan hüquqları standartları, beynəlxalq hüququn tətbiqi, BMT beynəlxalq hüquq komissiyası və s.

Beynəlxalq hüquq normalarının dövlətlərin milli hüquq sistemlərinə təsiri getdikcə artır. Adekvat olaraq, dövlətdaxili hüquq sisteminin əsas hüquq tətbiqedici elementlərindən biri olan məhkəmələrin də beynəlxalq hüquqla əlaqələri artır: məhkəmələr getdikcə daha çox öz təcrübələrində beynəlxalq hüquq normalarını təfsir və tətbiq edirlər. Beynəlxalq hüquq normalarının dövlətlərin məhkəmələri tərəfindən təfsir və tətbiq olunması prosesi onların milli hüquq sistemində daxil olan normativ hüquqi aktların təfsir və tətbiqi prosesi isə bir sıra ümumi xüsusiyyətlərə malik olsa da, onun özünəməxsus xüsusiyyətləri bu prosesin ayrıca nəzərdən keçirilməsini zəruri edir. Çünki bu özünəməxsus xüsusiyyətlər kifayət qədər zəruridirlər.

1991-ci ildə Azərbaycan Respublikası öz dövlət müstəqilliyinə nail

olmaqla, yeni hüquqi məkana – beynəlxalq hüquqi məkana daxil oldu. Həmin vaxtdan başlayaraq, Azərbaycan Respublikası bir sıra ikitərəfli və çoxtərəfli müqavilələrin iştirakçısına çevrilmiş, və onun hiss ediləcək həcmə malik «beynəlxalq hüququ» yaranmışdır. Respublikanın iştirakçısı olduğu beynəlxalq müqavilələrin hər biri özünəməxsus nizamasma predmetinə malik olmaqla, bütövlükdə dövlətlərarası münasibətlərin ən müxtəlif sahələrini nizama salmağa yönəlmişdir. Eyni zamanda, bu beynəlxalq müqavilələrin əhəmiyyətli hissəsi məhz dövlətdaxili mexanizmlər vasitəsi ilə həyata keçirilməlidir. Azərbaycan Respublikası həmin beynəlxalq müqavilələrin iştirakçısı olmaqla, həm də onların müddələrinin həyata keçirilməsini təmin edəcək bu dövlətdaxili mexanizmlərin yaradılması öhdəliyini öz üzərinə götürmüş olur ki, *pacta sunt servanda* prinsipi bu öhdəliyin yerinə yetirilməsinin ümumi şərti kimi çıxış edir. Nizamasma predmetinə dövlətdaxili münasibətlərin də daxil olduğu beynəlxalq müqavilələrin sayı da əhəmiyyətli dərəcədə artmaqdadır. Bu beynəlxalq normalarının birbaşa milli hüquq sisteminə daxil edilməsi xaos yarada bilərdi. Bundan qaçmaq üçün beynəlxalq hüquq normalarının həyata keçirilməsində milli hüquq sisteminin və onun hüquqtətbiqedici orqanlarının iştirakı məcburidir.

Azərbaycan beynəlxalq hüquq normalarının implementasiyasının inkorporasiya yolunu seçmişdir. Dövlətlərin geniş hissəsinin konstitusiyalarına daxil edilmiş «beynəlxalq hüquq ölkə hüququnun tərkib hissəsidir» müddəası bizim Konstitusiyamızda da öz əksini tapmışdır. Konstitusiyanın 148-ci maddəsinin 2-ci hissəsində göstərilir ki, «Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr Azərbaycan Respublikasının hüquq sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsidir». Konstitusiyanın bu müddəasından görüldüyü kimi, orada bütün beynəlxalq müqavilələrin, başqa sözlə, təkcə dövlətlərarası deyil, həm də hökumətlərarası müqavilələrin ümumi inkorporasiyası nəzərdə tutulmuşdur. Lakin bütövlükdə, 148-ci maddənin 2-ci hissəsi ilə nəzərdə tutulmuş ümumi inkorporasiya öz-özlüyündə məhdud xarakter daşıyır, çünki, beynəlxalq hüququn bir sıra müddəaları milli hüquq üçün ciddi əhəmiyyətə malik deyildir. Bu müddəa heç də bütün beynəlxalq müqavilələrin məhkəmələr, dövlət orqanları tərəfindən birbaşa həyata keçirilə bilməsi, maddənin beynəlxalq və milli hüquq arasında bütün sədləri aradan qaldırması kimi başa düşmək olmaz. Görünür məhz bunun üçün də Konstitusiyanın sonrakı - 149-cu maddəsində bütün normativ-hüquqi aktların tətbiq və icra edilməsindən danışılarkən, beynəlxalq hüquqi normaları haqqında heç nə deyilmir. Şübhəsiz, Konstitusiyanın bu mövqedən çıxış etməsi də əbəs deyildir. Bütün beynəlxalq müqavilələrin dövlətdaxili hüquq sistemində birbaşa qüvvəsinin təmin edilməsi nə texniki-hüquqi, nə də siyasi baxımdan həyata keçirilə bilməyən bir cəhd olardı. Bununla belə 148-ci maddə beynəlxalq hüquq normalarının dövlətdaxili münasibətlərə şamil

edilməsi və məhkəmələr də daxil olmaqla, dövlət orqanlarının onları tətbiq etməsi imkanını müəyyən edir: Məhz 148-ci maddənin 2-ci hissəsinə əsasən məhkəmə konkret işi həll edərkən beynəlxalq hüquq normasını tətbiq etmək imkanı əldə etmişdir.

Beynəlxalq müqavilələrin milli hüquq sistemində daxil olan normativ-hüquqi aktlar iyerarxiyasında yeri Konstitusiyanın digər maddəsində - «Beynəlxalq aktların hüquqi qüvvəsi» adlanan 151-ci maddədə öz əksini tapmışdır. Konstitusiyanın həmin maddəsinin tələbinə əsasən, Konstitusiya və referendumla qəbul edilmiş digər aktlar istisna olmaqla, Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sistemində daxil olan normativ hüquqi aktlar ilə onun tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələr arasında ziddiyyətlər yaranarsa, beynəlxalq müqavilələr tətbiq edilir. Göründüyü kimi, Konstitusiyanın 151-ci maddəsi ilə dövlətlərarası beynəlxalq müqavilələr öz hüquqi qüvvəsinə görə, Konstitusiya və referendumla qəbul edilmiş digər aktlardan başqa, bütün digər normativ aktlardan, o cümlədən, qanunlardan, fərmanlardan, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarlarından, mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktlarından üstün hüquqi qüvvəyə malikdir. İlk baxışdan elə görünür ki, Konstitusiya bu maddə ilə beynəlxalq hüququn primatlığını müəyyən etmişdir. Lakin həm bu maddənin Konstitusiyanın digər müddəaları, xüsusən də, 149-cu maddə ilə birlikdə nəzərdən keçirilməsi, və mövcud təcrübənin araşdırılması təsdiq edir ki, Azərbaycan Respublikasında beynəlxalq hüquq normalarının milli hüquqa implementasiyasının monist konsepsiyasının prinsipləri əsasında həyata keçirilməsi nəticəsinə gəlinməsi reallığı özündə əks etdirmir. Bu maddə əslində beynəlxalq müqavilələrin müəyyən etdiyi qaydalarla Azərbaycan Respublikasının normativ hüquqi aktları arasında mümkün ziddiyyətləri aradan qaldırmağa yönəlmişdir. Bundan başqa, burada heç də bütün dövlətlərarası müqavilələr deyil, yalnız dövlətdaxili münasibətlərə bilavasitə tətbiq edilə bilən və bunun üçün sonrakı milli hüquqi implementasiya tədbirləri tələb etməyən müqavilələr nəzərdə tutulur. Başqa sözlə, 151-ci maddəsində söhbət yalnız ad hoc - konkret hüquqtətbiqedici hal üçün primatlıqdan gedə bilər. Bu halda beynəlxalq hüquq normaları məhz *lex specialis* kimi tətbiq edilir.

Beynəlxalq hüquq normalarının məhkəmələr tərəfindən təfsir və tətbiq edilməsi, bir sıra hallarda, dövlətdaxili hüquq sistemlərinə yeni hüquq normalarının daxil olması ilə nəticələnir. Yəni, dövlətlərin milli hüquq sistemlərində beynəlxalq hüquq normalarının ümumi inkorporasiyası nəzərdə tutulsa da, məhkəmələr müvafiq beynəlxalq hüquq normalarının milli hüquq sisteminin «üzvü olmasını» rəsmiləşdirmiş olurlar.

Dünya dövlətlərinin məhkəmələrinin təcrübəsi göstərir ki, onlar beynəlxalq hüquq normalarını getdikcə daha geniş tətbiq edirlər. Bu isə beynəlxalq integrasiyanın getdikcə daha da dərinləşməsi, beynəlxalq hüququn

obyektiv və subyektiv sərhədlərinin genişlənməsi, onun nizamasalma predmetinə əvvəllər milli hüququn nizamasalma predmetinə daxil olan bir sıra sahələrin daxil olması ilə əlaqədardır.

İctimai həyatın getdikcə daha çox beynəlmilləşməsi ilə əlaqədar olaraq, beynəlxalq əməkdaşlıq milli sistemlərin daha geniş sahələrinə toxunur. Beynəlxalq öhdəliklərin həcmi və mürəkkəbliyi artır, onların həyata keçirilməsinə və insan orqanlarının müdafiəsinə dövlət orqanlarının daha geniş dairəsi qarışmalı olur [1, s.104].

Dövlət orqanlarının beynəlxalq hüquq normalarının həyata keçirilməsi üzrə təşkili və fəaliyyəti milli hüquqla tənzim olunur. Beynəlxalq hüquqa gəlincə, o bütövlükdə dövlətin üzərinə öhdəlik qoyur. Dövlət isə öz orqanlarının beynəlxalq hüquq normalarının həyata keçirilməsi üçün lazımı tədbirlər görməsini təmin etməlidir. Ümumiyyətlə, müasir beynəlxalq hüquqda beynəlxalq hüquqi öhdəliklərin təmin edilməsi sahəsində səlahiyyətlərin nizamlayıcısı kimi beynəlxalq hüquq normalarının rolu ciddi şəkildə artmışdır. Hazırda beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn öhdəliklərin həyata keçirilməsinin iki variantı geniş yayılmışdır: 1) müqavilənin özündə hər bir razılığa gələn tərəfin müqavilənin şərtlərini həyata keçirməli olan orqanları müəyyən edilir; 2) müqavilə normaları yaradılması milli hüquqdan asılı olan səlahiyyətli orqanlara ünvanlanır. Birinci variant xüsusən çoxtərəfli müqavilələr üçün xarakterikdir [10, s.13].

Bəzi müqavilələrdə onda müəyyən edilmiş öhdəliklərin həyata keçirilməsi üçün dövlətin üzərinə qanunvericilik tədbirləri ilə yanaşı, müvafiq inzibati, məhkəmə və s. tədbirlərin görülməsi vəzifəsi qoyulur. Aparteid cinayətinin müəyyən edilməsi və onun cəzalandırılması haqqında 1973-cü il Konvensiyasının IV maddəsində Konvensiyanın iştirakçı dövlətlərinin aparteid cinayətinin müəyyən edilməsi və onun yayılmasının qarşısının alınması, Konvensiyanın II maddəsində göstərilən cinayətlərin törədilməsində təqsirli olan, yaxud ittiham olunan şəxslərin məhkəməyə cəlb edilməsi, təqdim edilməsi və cəzalandırılması üçün qanunvericilik, məhkəmə və inzibati tədbirlərin görülməsi öhdəliyindən danışılır.

Cinayət yolu ilə əldə edilmiş şeylərin müəyyən edilməsi, axtarılması və konfiskasiyası haqqında 1990-cı il Konvensiyasının bir sıra maddələri aşağıdakı sözlərlə başlayır: «Hər bir tərəf tələb oluna biləcək qanunvericilik və digər tədbirləri görür».

Qeyd edək ki, müvafiq hallarda inzibati və ya məhkəmə orqanının müqavilə ilə müəyyən edilmiş qaydadan kənara çıxması və ya ona əməl etməməsinin öz-özlüyündə beynəlxalq hüquq pozuntusu hesab edilməsi praktikası mövcuddur.

Dövlət beynəlxalq hüquq normalarının pozulmasına görə özünün bütün orqanları, o cümlədən məhkəmə orqanları ildə birlikdə məsuliyyət

daşıyır. Beynəlxalq hüquq komissiyası tərəfindən hazırlanmış «dövlətlərin beynəlxalq hüquqi məsuliyyəti haqqında» layihənin 6-cı maddəsində göstərilir: «Bu orqanın yerli, qanunverici, icra, məhkəmə və ya başqa hakimiyyət orqanına aid olmasından, onun dövlət orqanları sistemində ali, yoxsa asılı mövqeyindən asılı olmayaraq, dövlət orqanının fəaliyyətinə dövlətin beynəlxalq hüquq üzrə fəaliyyəti kimi baxılacaqdır». Bu müddəa beynəlxalq hüquq doktrinasında da geniş müdafiə olunmaqdadır. K.Holluey yazır ki, «Beynəlxalq hüquq dövləti ədliyyə orqanları da daxil olmaqla, onun bütün orqanlarının məhkəmə qərarlarının icra edilməməsi kimi beynəlxalq öhdəliklərə və normalara zidd olan, hərəkətinə və hərəkətsizliyinə görə cavabdeh sayır» [11, p.252].

Dövlətlərin qanunvericilik və xüsusən məhkəmə təcrübəsinin təhlili göstərir ki, məhkəmə hakimiyyəti qanunvericiliyin beynəlxalq hüquqa uyğunluğuna nəzarəti həyata keçirmir. Əlbəttə, burada Konstitusiya məhkəmələrinin rolu nisbətən müstəsna təşkil edir. Lakin ümumən məhkəmələr qanunvericilik çərçivəsində və onun müəyyən etdiyi şərtlərlə beynəlxalq hüquq normalarının implementasiyası ilə və ya artıq implementasiya edilmiş beynəlxalq hüquq normalarının dövlətdaxili qanunla müəyyən edilmiş qaydada tətbiqi ilə məşğul olur. Məsələn, ABŞ-da konqresin hətta açıq aşkar beynəlxalq müqavilələri və ya ümumi beynəlxalq hüquq normalarını pozmasının məhkəmə yurisdiksiyasına aid olmaması qaydası təcrübədə öz təsdiqini tapmışdır. Dövlətlərin əksəriyyətinin konstitusiyalarında belə bir müddəa mövcuddur ki, icra hakimiyyəti beynəlxalq müqavilələr bağlamaqla öz konstitusiya preroqativlərini həyata keçirmiş olur. Buna görə də bu sahədə onun hərəkətlərinə məhkəmədə baxıla bilməz. Bu səbəbdən də məhkəmələr adətən icra hakimiyyəti tərəfindən bağlanmış beynəlxalq müqavilələrin məzmununa nəzarətin mümkünsüzlüyündən çıxış edirlər. Yəni icra hakimiyyətinin, eləcə də qanunvericilik hakimiyyətinin beynəlxalq hüquq normalarının yaradılması və həyata keçirilməsi sahəsində fəaliyyəti məhkəmələrin nəzarətindən kənarıdır. Lakin məhkəmələri beynəlxalq hüquqla bağlı məsələlərə baxılmasından tamamilə kənarlaşdırmaq mümkün deyildir.

Məhkəmələrin beynəlxalq hüququn tətbiqi təcrübəsinin xarakteri onun müstəqilliyindən də çox asılıdır. Dünya dövlətlərinin məhkəmə təcrübəsinin tədqiqi göstərir ki, öz müstəqilliyinə görə məhkəmələr icra hakimiyyətinin rəyindən asılı deyillər. Lakin beynəlxalq hüququn tətbiqi prosesinə gəlinə, «dövlətin xarici siyasətinin vahidliyi zəruriyyəti bu mövqedə ciddi dəyişikliklər edir» [11, s.31]. Göstərilən məsələni təhlil edərkən bir sıra müəlliflər belə nəticəyə gəlirlər ki, icra hakimiyyəti xarici siyasətin həyata keçirilməsinə görə müstəsna məsuliyyət daşdığından məhkəmə hakimiyyəti öz qərarlarının bu vəzifənin həyata keçirilməsinə müdaxilə etməsinə yol verməməlidir. Hesab edilir ki, məhkəmə onun dövlətinin hökumə-

tini diplomatik sahədə pis vəziyyətdə qoyan, xüsusən beynəlxalq hüquqi məsuliyyət doğura bilən hər-hansı təfsirdən çəkinməlidir [7. S.32]. Digər tərəfdən icra hakimiyyəti də məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyinə müdaxilə etməməli və hətta xarici siyasət məsələləri və beynəlxalq hüquqla bağlı məsələlərə aid olduğu hallarda belə, ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinə mane olmamalıdır.

Qeyd edək ki, beynəlxalq hüquq normalarının həyata keçirilməməsinə görə dövlət bütövlükdə məsuliyyət daşıyır. Bu fiziki və hüquqi şəxslərin hərəkətlərinə görə özünəməxsus məsuliyyəti də əhatə edir. Beynəlxalq hüquq normalarının pozulması olan hərəkətlərə görə bu şəxslər ümumi qaydada milli hüquqla məsuliyyət daşıyırlar. Bu məsuliyyətin həyata keçirilməsində isə əsas rol məhkəmələrə məxsusdur.

Məhkəmələrin beynəlxalq hüquq normalarını tətbiq edən dövlət orqanları içərisində rolunun xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o bu normalarının daha böyük kütləsinin məhkəmə qaydasında həyata keçirilməsi üçün unikal imkan yaradır.

Əlbəttə, məhkəmələrin beynəlxalq hüquq normalarının həyata keçirilməsində iştirakı yeni və kifayət qədər mürəkkəb hadisədir. Buna görə də tam qətiyyətlə söyləmək olar ki, hələlik heç bir dövlətin hüquq sistemi bu problemi tam həll etməyə qadir deyildir və məhkəmə təcrübəsi də bu aspektdə yetkinlikdən uzaqdır.

Buna baxmayaraq, müasir beynəlxalq hüquq doktrinasında beynəlxalq hüququn həyata keçirilməsində məhkəmələrin rolunu yüksək qiymətləndirilir. Məhkəmələr beynəlxalq hüququn izah edilməsi, aydınlaşdırılması və inkişafında da mühüm rol oynayırlar. Bir çox müəlliflər hesab edirlər ki, məhkəmələr milli hüququ beynəlxalq hüquq baxımından əlverişli təfsir etməklə beynəlxalq hüququn primatlığının təsdiq olunmasına kömək edirlər. [4, s.104].

BMT beynəlxalq hüquq komissiyası da öz hesabatlarında dövlətlərin məhkəmələrinin, onların təcrübəsinin ümumi beynəlxalq hüququn bəzi sahələrinin inkişafındakı rolunu dəfələrlə qeyd etmişdir.

Beynəlxalq məhkəmə təcrübəsində dəfələrlə olmuşdur ki, məhkəmələr beynəlxalq hüquqla bağlı şəxsi iddiaların əsaslılığını tanımışlar. Beynəlxalq hüquq normalarının, xüsusən humanitar hüquq normalarının pozulması ilə əlaqədar bir sıra məhkəmə qərarları çıxarılmışdır. Nadir hallarda ayrı-ayrı şəxslərin iddiaları ilə başlanılmış və onların dövlətlərinin beynəlxalq hüquq normalarına əməl etməməsi ilə bağlı olan işlərə də rast gəlinməkdədir və bu cür işlərin sayı getdikcə artır [8, s.104].

Fərdlərin beynəlxalq hüquq üzrə məsuliyyətinin müəyyən edilməsi zamanı isə məhkəmələr mütləq beynəlxalq hüquq normalarına müraciət etməli olurlar. Qeyd etmək lazımdır ki, bununla bağlı Çilinin keçmiş hərbi

rəhbəri Pinoçetin ekstradisiyası ilə bağlı İspaniya məhkəməsinin İngiltərə hökumətinə order təqdim etməsi prosesi xüsusən maraq doğurur. Məhkəmə özünün həbs orderində Pinoçetin insan hüquqlarına dair beynəlxalq tanınmış normaları pozmasına əsaslanmışdı.

İnsan hüquqlarına dair beynəlxalq hüquq normaları ilə yanaşı, məhkəmələrin beynəlxalq hüquqa müraciətini şərtləndirən digər faktor kimi hüquqi əməkdaşlıq barədə ikitərəfli və çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələrin tətbiqi çıxış edir. Həmin müqavilələrin tətbiqi zamanı məhkəmələr təkcə müvafiq müqavilənin normalarını deyil, həm də ümumiyyətlə bura aidiyyatı olan beynəlxalq hüquq normalarını, məsələn, insan hüquqlarına dair normaları, humanitar hüquq normalarını və s. nəzərə almalı olurlar. Keçmiş SSRİ Ali Məhkəməsi Plenumunun «Məhkəmələr tərəfindən xarici dövlətlərlə mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım haqqında müqavilələrin yerinə yetirilməsi ilə bağlı məsələlər haqqında» 19 iyun 1959-cu il tarixli qərarında bu müqaviləri tətbiq edərkən məhkəmələrin beynəlxalq hüquq normaların geniş həcmi ilə qarşılaşa biləcəyi ehtimalından danışırdı. Hüquqi yardım haqqında müqavilələrdən danışarkən onu da qeyd etmək lazımdır ki, məhkəmələr nəinki bu müqavilələrin normalarının realizasiyasında mühüm rol oynayırlar, hətta bu realizasiya onların iştirakı olmadan mümkünsüz olardı.

Beynəlxalq hüquq və milli hüquq arasında əlaqə hər bir dövlətin hüquq sistemi ilə müəyyən edildiyindən bu eyni qaydada həll edilmir. Buna uyğun olaraq, məhkəmələr beynəlxalq hüququn özünü deyil, milli hüquqla nəzərdə tutulmuş qaydada, milli hüquqa inkorporasiya edilmiş normaları tətbiq edir.

Dövlətlərin qanunvericilik və məhkəmə təcrübəsinə əsasən, dövlətdaxili hüquq sistemlərini beynəlxalq hüquqla əlaqəsinin xüsusiyyətlərinə görə üç qrupa bölmək olar: 1) Beynəlxalq hüququ ölkənin hüquq sisteminin tərkib hissəsi elan etmiş dövlətlər (ABŞ, Fransa, Belçika, Hollandiya və s.); 2) Milli qanunvericiliyinin və məhkəmə təcrübəsinin beynəlxalq və milli hüququ ciddi fərqləndirən dövlətlər (Böyük Britaniya və başqaları); 3) Konstitusiyaları ümumtanınmış beynəlxalq hüquq normalarına ölkə hüququna münasibətdə üstünlük verən dövlətlər. Birinci qrup dövlətlərin konstitusiyalarında beynəlxalq hüquqa ümumi göndərici müddəalar mövcuddur ki, bu beynəlxalq müqavilələrə prinsipə milli hüquq çərçivəsində fəaliyyət göstərməyə imkan yaradır [9, s.82]. İlk baxışdan bu beynəlxalq öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin optimal yolu kimi görünsə də, bir sıra çətinliklər yaradır. Beynəlxalq hüquq normaları ilk növbədə dövlətlərarası münasibətləri tənzimləməli olduğundan onlar heç də həmişə dövlətdaxili münasibətləri tənzim etməyə yararlı olmurlar. Buradan «özüicraolunan və özüicraolunmayan müqavilələr» anlayışı meydana çıxır. Dövlətlərin məhkəmə təcrübəsinin təhlili göstərir ki, məhkəmələr beynəlxalq müqavilələri özüicraolunan elan

etməyə meyilli deyillər.

Dövlətlərin məhkəmə təcrübəsinin təhlili göstərir ki, onların beynəlxalq hüquq normalarının tətbiqi təcrübəsinin üç formasını fərqləndirmək mümkündür: 1) *contra legem* (qanundan kənar) 2) *praeter legem* (qanundan başqa) 3) *secundum legem* (qanunu tamamlamaqla) [6, s.17-47]. Lakin bu bölgü heç də doktrinal deyildir və ədəbiyyatda beynəlxalq hüququn məhkəmə tətbiqinin digər formalarından da danışıılır.

Dövlət orqanlarının, o cümlədən məhkəmələrin beynəlxalq hüquq normalarını hansı keyfiyyətdə tətbiq etməsinə dair müxtəlif fikirlər mövcuddur və bu fikir müxtəlifliyi təcrübədə də öz əksini tapır. Əksər hüquqşünaslar hesab edirlər ki, beynəlxalq hüquq normaları əvvəlcə bu və ya digər formada milli hüquq normalarına transformasiya olunur və artıq bu keyfiyyətdə tətbiq edilir. Dövlətin konstitusiyon sistemində uyğun olaraq, fəaliyyət göstərən məhkəmə milli hüquqda öz əksini tapmış beynəlxalq hüquq normalarını tətbiq və təfsir edir. Beynəlxalq hüquq normaları qanunvericilik, yaxud bu konstitusiyon sistemində nəzərdə tutulmuş digər qaydada implementasiya olunmalıdır [45, s.120].

Bununla yanaşı, tərəfdarlarının sayı artmaqda olan belə bir fikir də mövcuddur ki, beynəlxalq hüquq normaları fiziki və hüquqi şəxslərin iştirak etdiyi münasibətlərə birbaşa tətbiq edilir [5, s.51].

Məhkəmə təcrübəsinin təhlili göstərir ki, əksər ölkələrdə milli qanunvericilik və məhkəmələr beynəlxalq hüquq normalarının *contra legem* tətbiqinə üstünlük verirlər. Keçmiş SSRİ-də belə bir norma tətbiq edilirdi ki, «əgər beynəlxalq müqavilə qanunvericilikdə nəzərdə tutulduğundan fərqli qayda nəzərdə tutursa, beynəlxalq müqavilənin müəyyən etdiyi qayda tətbiq edilir». Bu norma hazırda keçmiş SSRi məkanının bütün respublikalarının qanunvericiliklərində mövcuddur.

Dövlətin müəyyən etdiyi milli və beynəlxalq hüququn əlaqəsi onun bütün orqanları, o cümlədən məhkəmə orqanları üçün məcburidir. Bununla yanaşı, məhkəmələrin xüsusi spesifikasiyası məhkəmə prosesində milli və beynəlxalq hüququn əlaqəsinə daha diqqətlə yanaşmağı tələb edir.

Bir sıra dövlətlərin konstitusiyaları beynəlxalq hüququ təkcə ölkənin hüquq sisteminin tərkib hissəsi elan etmir, həm də ona birbaşa və qanunlar qarşısında üstün hüquqi qüvvə verir. AFR Konstitusiyasının 25-ci maddəsinə görə « Ümumi beynəlxalq hüquq normaları Federasiyanın hüquq sisteminin tərkib hissəsidir. Onlar qanunlar qarşısında prioritetə malikdirlər və federal ərazinin əhalisi üçün birbaşa hüquq və vəzifələr yaradırlar». Bu müddəə məhkəmələrə əgər onlar buna yarayırlarsa, başqa sözlə, özüicraolundırırlarsa, heç bir əlavə implementasiya edici qanun olmadan beynəlxalq hüquq normalarını tətbiq edə bilmək imkanı verir. Lakin AFR-in məhkəmə təcrübəsi göstərir ki, məhkəmələr tərəfindən beynəlxalq hüquq normalarının

tətbiqi yalnız o halda mümkündür ki, onlar milli hüquq normaları ilə ziddiyyət təşkil etməsinlər. Bu cür ziddiyyət zamanı məsələ Konstitusiya Məhkəməsinin baxışına təqdim edilir və o beynəlxalq hüquqa zidd qanunu qeyri-konstitusion elan edə bilər.

Beynəlxalq hüququn milli hüquq qarşısında primatlığının tanınması praktikası Niderland məhkəmələrində daha geniş yayılmışdır. Burada məhkəmələr təkcə qanunları beynəlxalq hüquq baxımından təfsir etmir, həm də onlar beynəlxalq hüquqa zidd olduqda onları tətbiq etməkdən imtina edirlər. Beynəlxalq müqavilələrin primatlığı konstitusiya qanunları da daxil olmaqla, bütün qanunvericiliyə münasibətdə tanınır.

Beynəlxalq hüquq normalarının məhkəmələr tərəfindən tətbiqi milli hüquq normalarının tətbiqindən prinsipə fərqlənir, lakin bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətlər malikdir. Konkret iş üzrə beynəlxalq hüquq normalarının tətbiqi aşağıdakıları özündə əks etdirir: a) işin faktik hallarının müəyyən edilməsi; b) işin faktik hallarının hüquqi təsvifi, başqa sözlə, onun beynəlxalq hüquq normasının təsiri altına düşüb düşməməsinin, əgər düşürsə, hansı normaların təsiri altına düşməsinin müəyyən edilməsi; v) işə aidiyyəti olan normaların hüquqi xarakteristikasının, xüsusən müvafiq subyektlərə münasibətdə onların təsir dairəsinin, müəyyən edilməsi, başqa sözlə, normanın xüsusi-hüquqi təfsiri; q) normanın məzmununun müəyyən edilməsi və ya ümumi təfsiri; d) müvafiq faktik hala münasibətdə normanın tətbiqi qaydası haqqında qərar qəbul edilməsi; e) qəbul edilmiş qərarın həyata keçirilməsinin təmin edilməsi üçün hərəkətlər [14, s.57].

Buradan görüldüyü kimi beynəlxalq hüquq normalarının məhkəmələr tərəfindən tətbiqinin ən mühüm xüsusiyyəti onların təfsirindədir. Beynəlxalq hüquqla bağlı işlərin artması şəraitində məhkəmələr bir sıra hallarda icra hakimiyyətinin iştirakı olmadan bu cür təfsir qaydalarını tətbiq edirlər [16, s.158].

Təfsir hüquq tətbiqedici fəaliyyətin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Normanın mənasını aydınlaşdırmadan onu tətbiq etmək mümkün deyildir.

Məhkəmə təfsiri özünəməxsus xüsusiyyətə malikdir. Məhkəmə təkcə hüquq sisteminin elementi kimi normanın məzmununu aydınlaşdırmır, həm də onun işin konkret hallarında necə tətbiq edilməli olmasını müəyyənləşdirir və bu bir halda digərindən ciddi şəkildə fərqlənə bilər. Bu xüsusiyyətinə görə məhkəmə təfsiri hüquq yaradıcılığına yaxınlaşır. Bu yolla işin hallarına münasibətdə normanın konkretləşdirilməsi baş verir və ümumi nəticə kimi hüququn daim dəyişməkdə olan mühitlə əlaqəsi saxlanılır. Normanın bu formada adaptasiyası, onun aktuallaşdırılması məhkəmələrin mühüm funksiyası kimi nəzərdən keçirilir [4, s.132].

Məhkəmə təcrübəsi ilkin əhəmiyyəti normanın mətninin mənasına verir. Bununla yanaşı, normanın yalnız hərfi mənasından çıxış etmənin təh-

lükəsi də nəzərə alınır. Beynəlxalq hüquq normalarının təfsiri zamanı hərfi mənə ilə yanaşı tərəflərin niyyəti də nəzərə alınmalıdır. Bundan başqa, müqaviləni doğuran konkret şərait, onun obyektinin xüsusiyyəti də nəzərə alınmalıdır.

Məhkəmələr beynəlxalq hüquq normalarını təfsir edərkən hüquqi təfsirin ümumi qaydaları ilə yanaşı, bu hüquqla bağlı olan özünəməxsus qaydaları da əsas tutmalıdır. Ümumən, bu qaydaları iki qrupa bölmək olar: birinci qrupa xüsusi hüquqi təfsir aiddir ki, onun köməkliyi ilə beynəlxalq hüquq normasının milli hüquq sistemi çərçivəsində yeri müəyyən edilir. Bununla bir növ məhkəmə beynəlxalq hüquq normasını tətbiq etmək səlahiyyətinin olub-olmamasını, beynəlxalq hüquq normasının hüquqi qüvvəsini müəyyən edir. İkinci qrupa isə beynəlxalq hüquq normalarının təfsiri qaydaları aiddir. Birinci qrupa misal olaraq, «beynəlxalq hüquqa hörmətlə yanaşma» prinsipi göstərilə bilər. Məhz bu prinsipdən çıxış edərək qanunverici çalışır ki, onun qəbul etdiyi normativ hüquqi akt beynəlxalq hüquqa zidd olmasın. Milli və beynəlxalq hüquq arasında ziddiyyət olduqda isə birinci məntiqi hədlərdə beynəlxalq hüquqa nəzərən əlverişli təfsir edilir. Bu qayda eləcə də milli hüquqa transformasiya edilmiş beynəlxalq hüquq normalarına da aiddir. Yəni «normanın beynəlxalq xarakterinə, başqa sözlə onun beynəlxalq hüquqla əlaqəsinə onun milli hüququn tərkib hissəsi olduğundan sonra da hörmət edilməlidir».

Beynəlxalq hüquq normalarının təfsirinə aid olan ikinci qrup qaydaların əsas hissəsi «Beynəlxalq müqavilələr hüququ haqqında» 1969-cu il Vyana Konvensiyasında məəllələşdirilmişdir. Konvensiyanın 3-cü hissəsi bütövlükdə beynəlxalq müqavilələrin təfsirinə aiddir. Konvensiyanın 31-ci maddəsinin 1-ci bəndində beynəlxalq müqavilələrin təfsirinin ümumi prinsipi əks olunmuşdur: «Müqavilə onun terminlərinin onların kontekstində verilməli olan adi mənalarla, həmçinin müqavilənin obyektinə və məqsədinə nəzərən ədalətli təfsir olunmalıdır». Buradan görüldüyü kimi, təfsirin əsas obyektinə kontekstdir. Bununla yanaşı, təfsir zamanı müqavilə aktının sistemli xarakterini nəzərə almaq lazımdır və onun ayrı-ayrı müddəalarını digərlərindən ayırmaq olmaz. Müqavilənin məqsədinin əhəmiyyəti xüsusi qeyd olunur.

Konvensiyada «kontekst» ifadəsi təsadüfi işlədilmir. Bu zaman təkcə müqavilənin preambulası və əlavələri də daxil olmaqla müqavilənin özü yox, həm də onun qəbul edilməsi zamanı aparılan danışıqlar prosesində qəbul edilmiş bütün aktlar başa düşülür [12, s.85].

Konvensiyada əksini tapmış bu qayda beynəlxalq müqavilələrin təfsiri üçün nəzərdə tutulmuşdur. Lakin onlar beynəlxalq adət normalarının təfsiri üçün də əhəmiyyətə malikdirlər. Bu normalar da öz obyektinə və məqsədlərinə əsasən, ədalətli təfsir olunmalıdırlar. Dövlətlərin təcrübəsində hər-hansı beynəlxalq adət norması müvafiq dövlətlər arasındakı münasibətlərə tətbiq

olunan digər beynəlxalq normaları nəzərə alınmaqla təfsir olunur. Adət norması hər-hansı beynəlxalq konfransın qərarında təfsir olunduqda isə həmin konfransın qərarı əsas götürülür.

Bunlarla yanaşı, adət normalarının təfsiri məhkəmələr üçün xüsusi çətinlik yaradır. Çünki bunun üçün dövlətin əksər hallarda systemsiz olan və böyük bir qismi məhkəmələr üçün əlçatmaz olan təcrübəsini nəzərdən keçirmək lazım gəlir. Adət normalarını təfsir edərkən məhkəmə doktrinalardan və ekspertlərin xidmətindən geniş istifadə etməli olurlar. Məhkəmələr beynəlxalq adət normalarının təfsir edilməsinə könülsüz yanaşırlar [3 c.135].

Beynəlxalq hüquq normalarını təfsir edərkən məhkəmələr onların öz aralarında ziddiyyətlərə rast gəlirlər. Bu zaman ilk növbədə təfsir vasitəsi ilə normaların mətnlərinin uzlaşdırılmasına çalışırlar. Bu mümkün olmadıqda, beynəlxalq adət hüququnun ümumi norması ilə beynəlxalq müqavilə normasının ziddiyyəti zamanı ümumi qaydadan «lex specialis» müəyyən edən qayda kimi müqavilənin norması tətbiq olunur. Lakin söhbət imperativ normalardan getdikdə, bu qayda deyil imperativ norma tətbiq edilir. Beynəlxalq müqavilələrin normaları arasında ziddiyyət meydana çıxdıqda isə, aşağıdakı qaydalar tətbiq olunur. Eyni iştirakçı dövlətlər arasında bağlanmış müqavilələrə münasibətdə: a) əgər söhbət eyni səviyyədə bağlanmış müqavilələrdən gedirsə, sonra bağlanmış müqavilənin müddəaları üstün hüquqi qüvvəyə malik olur. Beynəlxalq müqavilələr hüququ haqqında Vyana Konvensiyasının 30-cu maddəsinin 3-cü hissəsində göstərilir ki, «Əgər əvvəlki müqavilənin bütün iştirakçıları sonrakı müqavilənin də iştirakçısıdırlarsa, lakin əvvəlki müqavilənin qüvvəsi 59-cu maddəyə əsasən dayandırılmamışdırsa, əvvəlki müqavilə onun müddəalarının sonrakı müqavilənin müddəalarına uyğun olduğu həcmdə tətbiq olunur»; b) Əgər söhbət müxtəlif səviyyələrdə bağlanmış müqavilələrdən gedirsə, digər müqavilənin «xüsusi qayda» yaratmadığı hallarda, yüksək səviyyədə bağlanmış müqaviləyə üstünlük verilir. Müqavilə normalarının dövlətdaxili hüquq sistemində tətbiqində söhbət onların əks olunduqları (transformasiya olunduqları) aktların əlaqəsindən gedir. Bu aktların hüquqi qüvvəsi isə onların bağlı olduqları orqanların dövlətdaxili iyerarxiyası ilə müəyyən olunur; v) Əgər müqavilələrdən biri ümumi, digəri xüsusi qayda müəyyən edirsə, ikinciye üstünlük verilir [9, s.113].

İştirakçıları müxtəlif olan müqavilələrə münasibətdə vəziyyət nisbətən mürəkkəbdir. Doğrudur, beynəlxalq hüquqda dövlətin özünün artıq mövcud olan beynəlxalq öhdəliyinə zidd müqavilə bağlamaq hüququnun olmaması qaydası mövcuddur. Bu hal dövlətin beynəlxalq hüquqi məsuliyyətinə səbəb ola bilər. Lakin ümumi təcrübədə bu cür normalara rast gəlinməkdədir. Bu cür normaların dövlətdaxili tətbiqi zamanı onların transformasiya aktlarının hüquqi qüvvəsinə nəzərən təfsir olunmasına üstünlük verilir. Məhkəmələr isə bu cür normaları təfsir edərkən təfsir vasitəsi ilə kolliziyanı aradan qal-

dırmağa çalışırlar. Bu mümkün olmadıqda isə, təfsir xarici işlər idarələrinin rəyi nəzərə alınmaqla həyata keçirilir.

Bir sıra hallarda məhkəmələrin beynəlxalq hüquq normalarını tətbiq edərkən «effektivlik prinsipi» və dinamik təfsir qaydalarını tətbiq etməli olmasından danışırlar. Bu xüsusən insan hüquqları sahəsinə aid olan beynəlxalq hüquq normalarına münasibətdə həyata keçirilir. Göstərilən təfsir qaydaları bir sıra beynəlxalq təşkilatların qərarlarında, xüsusən insan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin qərarlarında öz əksini tapmışdır. İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin qərarlarından birində deyilir: «Konvensiyanın (İnsan hüquq və Azadlıqlarına dair Avropa Konvensiyasının) təfsiri zamanı onun əsas insan hüquq və azadlıqlarının kollektiv təminatı müqaviləsi kimi onun xüsusi xarakteri nəzərə alınmalıdır. Yəni, insan şəxsiyyətinin müdafiəsinə yönəlmiş razılaşma kimi Konvensiyanın obyekt və məqsədi onun müddələrinin onda nəzərdə tutulmuş təminatların praktikliyini və effektivliyini təmin edə biləcək formada təfsir və tətbiq edilməsini tələb edir» [1]. Bundan əvvəl *Artico v. İtaly* (1980) işi üzrə məhkəmə qeyd etmişdi ki, insan hüquqları üzrə Avropa Konvensiyası nəzəri illüziyalardan ibarət olan hüquqları deyil, praktik və effektiv olan hüquqları təmin etməyə yönəlmişdir. Effektiv təsir prinsipindən digər insan hüquq müdafiə təşkilatları da, məsələn, İnsan hüquqları üzrə Amerika Məhkəməsi, Amerika komissiyası geniş istifadə edirlər.

Avropa orqanları və beynəlxalq hüquq institutları dinamik təfsir təcürübəsindən kifayət qədər geniş istifadə edirlər. Bu təfsir sahəsində ən məşhur qərar insan hüquqları üzrə Avropa məhkəməsi tərəfindən *Golder* işi üzrə çıxarılmışdır. Avropa Şurası üzvü olan dövlətlərin məhkəmələri isə bu mövqedən çıxış edərək, həm effektiv təfsir, həm də dinamik təfsirdən geniş istifadə edirlər.

Məhkəmələrin beynəlxalq hüquq normalarını təfsir edən zaman ciddi əməl etməli olduğu şərtlərdən biri də onun həmin normaların genişləndirici təfsirindən çəkinməli olmasıdır. Bir çox dövlətdaxili qanunvericilik aktlarında «. beynəlxalq müqavilə ilə bu qanundan fərqli qayda müəyyən edildikdə beynəlxalq müqavilənin müəyyən etdiyi qayda tətbiq edilir» kimi göndərici norma mövcuddur. Bu o deməkdir ki, qanun bir sıra hallarda onun nizama saldığı münasibətlərə beynəlxalq hüquq normalarının tətbiq edilməsini nəzərdə tutur. Aydın ki, bu zaman məhkəmə konkret işi beynəlxalq hüquq norması əsasında həll etməlidir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, göndərici norma beynəlxalq hüquq normasının birbaşa tətbiq dairəsini bir sıra şərtlərlə məhdudlaşdırır. Bunlardan birincisi, bu normanın məhkəmələr tərəfindən konkret iş üzrə tətbiq edilərkən genişləndirici təfsir edilməsinə yol verilməməsidir.

Dövlətlərin qarşılıqlı əlaqələrinin güclənməsi, dövlətdaxili problem-

lərin həlli məqsədi ilə beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi nizaməsalma predmeti milli hüquqi aktlarla üst-üstə düşən beynəlxalq müqavilələrin sayını artırır.

Acta sunt servanta Beynəlxalq hüquq normalarının həyata keçirilməsinin, o cümlədən onların fəaliyyət göstərməsinin ümumi prinsipidir. Dövlətin bağlanmış razılaşmanın həyata keçirilməsi üçün maksimal şərait yaratmaq öhdəliyi beynəlxalq öhdəliklərə vicdanla əməl etmək prinsipindən irəli gəlir [13, s.161].

Ədəbiyyatda beynəlxalq hüququn milli hüquqda tətbiqinin ümumi və konkret hüquqi əsasları fərqləndirilir. Ümumi formada bu ölkə qanunvericiliyində müqavilə normalarının əks olunduğu müvafiq aktların (inkorporasiya aktları) qəbul edilməsini, yaxud müvafiq orqana konkret məsələlərin həlli zamanı beynəlxalq müqavilələrin müddəalarına əsaslanmağa (göndərici norma) icazə verilməsini ifadə edir.

Məcburi hüquqi şərtlər dedikdə elə şərtlər nəzərdə tutulur ki, onlarsız beynəlxalq hüquq normalarının fəaliyyəti, o cümlədən onların milli hüquq çərçivəsində istifadəsi və tətbiqi mümkün olmazdı. Onlara müqavilənin məcburiliyinin və ya beynəlxalq hüquq normasının ümumtanınmış olmasının tanınması, müqavilənin qüvvəyə minməsi, beynəlxalq hüquq normalarına göndərici normalar aiddir [8, s.53].

Məhkəmələr konkret işlər üzrə beynəlxalq hüquq normalarının milli qanunvericiliyin normaları üzərində prioritetini tanıyaraq və ya milli qanunvericiliklə nizamə salınması dövlətdaxili münasibətlərdən irəli gələn konkret hal üçün onu tətbiq edir. Konkret müqaviləyə istinad edərkən məhkəmə təkcə faktın müəyyən edilməsindən çıxış etməməli, müqavilənin məcburiliyinin tanınması formasına da diqqət yetirməlidir. Lakin dövlətlərin məhkəmə təcrübəsinin təhlili göstərir ki, əksər hallarda məhkəmələr tətbiq edilən müqavilənin məcburiliyinin tanınması faktı və vasitəsinə diqqət yetirmirlər. Bu isə təcrübədə bəzi çətinliklərin yaranması ilə müşayiət olunur. Məsələn, qanununu qəbul etmiş orqandan aşağı səviyyəli orqanın bağladığı müqavilənin qanundan üstün hüquqi qüvvəsinin tanınması mübahisələr doğurur.

Beynəlxalq müqavilələr hüququnda müqavilənin məcburiliyinə razılıq verilməsi və müqavilənin qüvvəyə minməsi müstəqil hüquqi aktlar kimi fərqləndirilir. Onlar zaman baxımından da fərqlənirlər - adətən onlar müəyyən zaman məsafəsi ilə ayrılırlar.

Buna görə də müqavilə normasının tətbiq edilməsi zamanı onun məcburiliyinin tanınmasının forma və vasitəsi ilə yanaşı qüvvəyə minməsi faktının müəyyən edilməsi də zəruridir. Bundan başqa, məhkəmə dəqiq müəyyən etməlidir ki, müqavilə hələ qüvvədədirmi, yoxsa onun fəaliyyəti digər beynəlxalq hüquq norması ilə dayandırılmışdır. Yalnız qüvvədə olan beynəlxalq müqavilə hüquqi nəticələr doğura bilər. Doğrudur, beynəlxalq

müqavilələr hüququnda hələ qüvvəyə minməmiş müqaviləni onun obyekt və məqsədlərindən məhrum etməmək vəzifəsi (müqavilələrin müvəqqəti tətbiq edilməsi imkanı) müəyyən edilmişdir. Lakin dövlətlərin qanunvericiliyində beynəlxalq müqavilənin yalnız həmin dövlət üçün qüvvəyə mindikdən sonra tətbiq edilə bilməsi öz əksini tapmışdır.

Y.Brounli göstərir ki, bəzi dövlətlər, öz qanunvericiliklərinə məhkəmələrinin hər-hansı inkorporasiya aktı olmadan beynəlxalq müqavilələrlə bağlı olması barədə normalar daxil etsələr də bununla yanaşı, müqavilənin müvafiq qaydada dərc olunmadan ölkə daxilində tətbiq edilə bilməməsi müddəasından çıxış edirlər, sənədin dərc edilməsinə nəzarət isə formal konstitusion xarakter daşıyır. Bir sıra ölkələrin qanunvericiliyində və məhkəmə təcrübəsində beynəlxalq müqavilələrin tətbiq edilməsi onun müvafiq qaydada dərc edilməsi ilə ciddi şərtləndirilir. Beynəlxalq müqavilə normalarının dövlətlərin hüquq sistemində tətbiq edilməsinin ən bilavasitə forması göndərici normalardır. Göndəriş dövlətin müqavilə normalarının «birbaşa qüvvəsinə» sanksiyasının əvəzedilməz formasıdır. Normayaradıcı fəaliyyətdə beynəlxalq hüquq normasından istifadə onlara istinad etmədən də mümkündür. Lakin məhkəmələr tərəfindən beynəlxalq hüquq normalarının tətbiq edilməsi zamanı bu fikri tam əminliklə söyləmək olmaz. Göndərici norma beynəlxalq hüquq normalarının dövlətdaxili münasibətləri tənzim etməsinə «yaşıl işıq» kimi çıxış edir .

Göndərici normaların əhəmiyyəti ondadır ki, onlar milli hüquqa yeni maddi hüquq normaları daxil etmir, yalnız dövlətin daxilində meydana çıxan konkret işlərin nizama salınması üçün beynəlxalq hüquq normalarının tətbiq edilməsinə icazə verir, sanksiyalaşdırır. Göstərilən ümumi nəzəri şərtlərlə yanaşı, beynəlxalq müqavilə normalarının məhkəmələr tərəfindən tətbiqi təcrübəsi hər bir dövlətin daxili qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir və buna görə də dövlətdən-dövlətə fərqlənir. Buna görə də beynəlxalq müqavilə normalarının məhkəmələr tərəfindən tətbiqinin ümumi mənzərəsini müəyyən etmək üçün ayrı-ayrı dövlətlərin məhkəmə sistemlərinin təcrübəsinə nəzər yetirmək zəruridir.

ABŞ məhkəmələrinin beynəlxalq müqavilələrin tətbiqi təcrübəsi digər dövlətlərə nisbətən daha zəngindir. 1787-ci il ABŞ Konstitusiyasının VI maddəsində deyilir: «Bu Konstitusiya və ona uyğun olaraq qəbul edilmiş Birləşmiş Ştatların qanunları, həmçinin Birləşmiş Ştatların adından bağlanmış və bağlanılacaq bütün beynəlxalq müqavilələr ölkənin ali hüququ hesab edilir; hər bir ştatın hakimləri onun hər hansı ştatın Konstitusiyası və ya qanunlarına zidd olmasından asılı olmayaraq, ona tabedirlər». Konstitusiyanın məhkəmə hakimiyyətinə həsr olunmuş III maddəsinin 2-ci hissəsində isə göstərilir ki, «bu hakimiyyət hüquq və ədalət əsasında həll edilən, o cümlədən ABŞ-ın beynəlxalq müqavilələrindən irəli gələn bütün işlərə şamil edilir».

Bəzi müəlliflər hesab edirlər ki, konstitusiyanın müəllifləri həmin müddəanı Konstitusiyaya daxil edərkən beynəlxalq və milli hüquq arasında əlaqələri müəyyən etməkdən daha çox o zaman daha çox müstəqil olan ştatların ABŞ-ın beynəlxalq müqavilələrinə əməl etməməsinin qarşısını almaq və federal hakimiyyətin gücünü artırmaq məqsədi güdüblər.

Bununla belə, fakt faktlığında qalır: ABŞ Konstitusiyasında «beynəlxalq hüquq ölkənin hüquq sisteminin tərkib hissəsidir» prinsipi əks olunmuşdur.

ABŞ məhkəmələri belə mövqedən çıxış edirlər ki, bir halda ki, Konstitusiya beynəlxalq müqavilələri qanunlarla eyni səviyyəyə qoyur, onlar arasında ziddiyyət yaranarkən hüququn ümumi «sonrakı qanun əvvəlki qanunu ləğv edir» prinsipindən çıxış etmək mümkündür [14, s.125].

Müvafiq presedent ötən əsrin 80-cı illərində qəbul edilmiş bir sıra məhkəmə qərarları ilə yaradılmışdır. Bu presedentlərə görə, məhkəmələr əvvəl bağlanmış müqavilələrlə ziddiyyətindən asılı olmayaraq, konqresin qəbul etdiyi qanunları tətbiq etməlidir. Məsələn, 1889-cu ildə məhkəmə müəyyən etmişdir ki, «1888-çi ildə qəbul edilmiş qanunla 1868-ci ildə Çinlə ABŞ arasında bağlanmış müqavilənin müddəaları arasında ciddi ziddiyyət vardır. Bununla belə, qanun bu əsasla qüvvədən düşmüş və ya tətbiqi məhdudlaşdırılmış deyildir».

Məhkəmələrin konstitusiyayı beynəlxalq hüquqi öhdəlikləri sonradan qəbul edilmiş qanunla pozmağı qanuniləşdirən formada təfsir etmələri beynəlxalq hüquq üzrə öhdəlikləri vicdanla yerinə yetirmə prinsipinə ziddiyyət təşkil edir. Üstəlik, həmin prinsipin ruhu Konstitusiyada öz əksini tapmışdır.

Məhz bununla əlaqədar olaraq, 1988-ci ildə Nyu-York məhkəməsi «ABŞ Fələstin Azadlıq hərəkatına qarşı» işi üzrə qərar çıxararkən mövcud presedenti dəyişməyə cəhd etdi. Həmin iş üzrə məhkəmənin qərarı ona əsaslanır ki, Konqres əvvəl bağlanmış müqaviləni ləğv edən qanun qəbul edə bilər. Müvafiq niyyət qanunda açıq-aydın əksini təpmalıdır. Əgər belə bir niyyət qanundan görünürsə, məhkəmə mövcud presedentlə beynəlxalq müqaviləni uyğunlaşdırmara çalışmalıdır. Məhkəmənin qərarında deyilirdi ki, əgər qanunda əvvəl bağlanmış müqaviləyə istinad yoxdursa, qanun həmin müqavilənin əvəz edicisi kimi təfsir edilə bilməz.

Beləliklə, ABŞ məhkəmələri beynəlxalq hüquq normalarının tətbiqi ilə bağlı qərarlara böyük ehtiyatla yanaşırlar. Digər tərəfdən, məhkəmələr beynəlxalq müqavilələri ölkənin hüquq sisteminin tərkib hissəsi kimi geniş şəkildə tətbiq etməkdən çəkinmirlər.

ABŞ-dan fərqli olaraq, Böyük Britaniyanın məhkəmə sistemi beynəlxalq hüquq normalarının tətbiqinə daha mühafizəkarlıqla yanaşır ki, bu da bütövlükdə ölkənin hüquq sisteminin mühafizəkar təbiəti ilə izah edilir.

Britaniyanın hüquq sistemi dualist konsepsiyaya əsaslanır. Beynəlxalq

müqavilə milli hüquqda tətbiq oluna bilmək üçün onun məzmunu milli hüquqı gücə malik olmalıdır. Bu onun məzmununun xüsusi qanunla milli hüquqa inkorporasiya edilməsi yolu ilə mümkündür. Başqa sözlə, məhkəmə beynəlxalq müqavilənin normasını deyil, müqavilənin əsasında verilmiş qanunun normasını tətbiq edir. Bu qanun isə digər qanunlar üzərində heç bir üstünlüyə malik deyildir. Məhkəmə təcrübəsində qeyd olunur ki, hətta ratifikasiya olunmasına baxmayaraq, müqavilə parlament qanunu vasitəsi ilə ölkənin hüquq sistemində inkorporasiya olunmamışdırsa, ölkənin qanunu gücünə malik deyildir [16, p.75]. Əgər qanunda müqavilənin mətninə istinad edilmişdirsə, məhkəmə konkret işi həll edərkən müqavilənin müddəalarını nəzərə ala bilər.

Böyük Britaniyanın hüquq sistemində yalnız müəyyən qism müqavilələr, əsasən milli hüquqda dəyişikliyə səbəb olan müqavilələr inkorporasiya olunurlar.

Britaniya məhkəmə təcrübəsində hətta onunla bağlı qanunun təfsirində belə müqavilənin tətbiq edilməsini məhdudlaşdıran qərarların çıxarılması halları məlumdur. Lakin Avropa birliyi hüququ Britaniya məhkəmələrinin mövqeyində xeyli dəyişikliyə səbəb olmuşdur. Burada insan hüquqlarına dair normalar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. AB-də iştirak nəticəsində Britaniya Birlək hüququnda üstünlüyə malik olan kontinental hüquqla daha yaxından tanış ola bilər. Bu isə Britaniya məhkəmələrini beynəlxalq təsirlərə qarşı daha həssas edir. Onlar öz qərarlarında beynəlxalq müqavilələrə daha geniş istinad etməyə başlamışlar.

Böyük Britaniya tərəfindən ratifikasiya edilmiş, lakin inkorporasiya edilməmiş İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyası ilə bağlı problem xüsusi əhəmiyyətə malikdir. İcra hakimiyyəti inkorporasiya olunmadığından Konvensiyanın məhkəmələr tərəfindən tətbiq edilə bilməməsindən çıxış edir. Lakin məhkəmələr fərqli mövqedən çıxış edərək Konvensiyaya Britaniya hüququnun kifayət qədər aydın olmayan müddələrinin təfsir və icmalında köməkçi rol oynayan vasitə kimi baxırlar.

Qərbi Avropa ölkələrinin məhkəmələrinin beynəlxalq müqavilə normalarının tətbiqi təcrübəsi ümumi tendensiyaya malikdir. Bu ölkələrdə ölkə hüququnun tərkib hissəsi hesab edilən, daha doğrusu, milli hüquqa implementasiya olunmuş beynəlxalq müqavilə normalarının məhkəmə tətbiqinin predmetinə çevrilməsi halları genişlənir.

Fransa məhkəmələri əvvəllər Konstitusiyanın beynəlxalq hüququn milli hüquq üzərində primatlığını müəyyən edən 55-ci maddəni məhdudlaşdırıcı təfsir edərək hakimiyyətin bölünməsi prinsipinə uyğun olaraq, bu normanın parlamentin səlahiyyətinə aid olması konsepsiyasını əsas götürürdülər. Lakin sonradan Konstitusiya Şurası bu konsepsiyadan imtina etdi və 29 iyun 1990-cı ildə birinci dəfə konkret işə münasibətdə müstəqil olaraq

beynəlxalq müqaviləni təfsir və tətbiq etdi. Digər bir qərarında isə Konstitusiyə Şurası beynəlxalq müqavilənin onu implementasiya edən qanunun qəbul edilməsinə qədər tətbiq edilməsini tanıdı. Yeni konsepsiya icra və məhkəmə hakimiyyəti tərəfindən geniş tətbiq edilməyə başladı [15, p.74].

Milli hüquqa inkorporasiya edilmiş beynəlxalq hüquq norması AFR hüququnda qanunlarla eyni statusa malik olduğundan ABŞ-dakı kimi sonrakı qanunun əvvəlki qanunu ləğv edə bilib-bilməməsi problemi yaranır. Prinsipcə, bu məsələ ABŞ-da olduğu kimi həll edilir.

AFR-di beynəlxalq hüquq normalarının məhkəmə təcrübəsində tətbiqinin artmasında Avropa Birliyi hüququ və Avropa Şurası böyük rol oynayır. Xüsusən İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasının rolu qeyd edilməlidir. AFR federal Ali Məhkəməsi özünün 10 yanvar 1966-cı il tarixli qərarında İnsan hüquqları haqqında Avropa Konvensiyasının birbaşa tətbiq edilə bilməsini əsaslandırmışdı. Öz qərarında Ali məhkəmə göstərirdi ki, a) AFR Konvensiyaya qanun gücünə malik olan dərc edilmə ilə adi qaydada qoşulmuşdur; b) Konvensiya özünün bir sıra müddəalarında bilərəkdən fiziki şəxslər tərəfindən birbaşa pretenziyalar üçün imkan yaradır. Bütün bunlara əsaslanaraq federal Ali Məhkəmə Konvensiyanın məhkəmələr tərəfindən birbaşa tətbiq edilə bilməsi qənaətinə gəlmişdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqlarının beynəlxalq hüquqi müdafiəsi. – Bakı: - 2009, - 490 s.
2. Məmmədov R.F., İsmayılova Ə.N., Hacıyev C.M. Qanunun aliliyi insan hüquqlarının müdafiəsi mexanizmləri. – Bakı: - 2009, - 416 s.
3. Məmmədov R.K. Beynəlxalq cinayət hüququ və Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi. – Bakı: - 2012, - 312 s.
4. Гусейнов Л.Г. Международного правовые обязательства государств в области права человека. – Баку: - 1998. – 186 с.
5. Лукашук. О.И. Задачи и принципы толкования норм международного права. – Москва: - 1996. – 546 с.
6. Захарова Н.В. Выполнение обязательств вытекающих из международного договора. – Москва: - 2017, - 192 с.
7. Марочкин С.Ю. Проблемы реализации норм международного права. – Москва: -1988.
8. Международное и внутригосударственное право: проблемы сравнительного правоведения (Межвузовский сборник научных трудов). – Москва: - 2004. – 588 с.
9. Московский журнал международного права. - 2008. - № 4. - с.54-72
10. Наумов А.В., Лукашук И.И. Выдача обвиняемых и осужденных в международном праве. – Москва: - 1998, - 486 с.
11. Реализация Украиной норм Европейской Конвенции о защите прав человека и основных свобод. www.uk. publications/journal. - К. – 2015.
12. Тиунов О.И. Документы ООН и другие международные акты по правам человека в решениях Конституционного суда Российской Федерации // www.kcn.ru.
13. Франковский С., Гольдман Р., Лентовска Э. Верховный Суд США о гражданский правах и свободах. OSCE. – Польша: БЕГА. - 2010.
14. Черниченко С. В. Теория международного права» в 2-х томах. – Москва: - 1999.

15. Tripel H. Les rapports entre le droit interne et le droit international. - 1983, - Т.1.- p.106
16. Mann F. Foreign Affairs in English Courts. Oxf. - 2012, - 325 p.

РОЛЬ СУДОВ В ПРИМЕНЕНИИ НОРМ МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА

Н.Г.МЕХТИЕВ

РЕЗЮМЕ

В статье отмечается опыт судов мировых государств, все шире применяющих международно-правовые нормы. Это связано с углублением международной интеграции, расширением объективных и субъективных границ международного права. Возрастание объема и сложности международных обязательств обуславливает привлечение более широкого круга государственных органов к их реализации.

Организация и деятельность государственных органов по реализации международно-правовых норм регулируются национальным законодательством. Что касается международного права, то оно накладывает обязательства на государство в целом, которое должно обеспечить принятие своими органами необходимых мер для реализации международно-правовых норм.

Ключевые слова: международно-правовые нормы, судебная практика, применение международно-правовых норм судами, внутригосударственная правовая система, международные стандарты прав человека, применение международного права, комиссия ООН по международному праву и др.

THE ROLE OF COURTS IN APPLYING NORMS OF INTERNATIONAL LAW

N.H.MEKHTIEV

SUMMARY

In the article, it is noted that the experience of the courts of world states shows that they are increasingly applying international legal norms. This is connected with the deepening of international integration, the expansion of the objective and subjective boundaries of international law.

The volume and complexity of international obligations increase, and a wider circle of state bodies should be involved in their implementation. Organization and activity of state bodies for implementation of international legal norms are regulated by national legislation. As for international law, it imposes obligations on the state as a whole. The state must ensure the adoption by its authorities of the necessary measures for the implementation of international legal norms.

Keywords: international legal norms, judicial practice, application of international legal norms by courts, domestic legal system, international human rights standards, application of international law, UN international law commission, etc. ational legal norms.